

SARIOSIYO AREALIGA OID MODDIY-MAISHIY LEKSIKA TAHLILI

Muhammadiyeva Manija Nurullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ANALYSIS OF THE MATERIAL-HOUSEHOLD LEXICON REGARDING THE AREAS OF SARIASIYA

Muhammadiyeva Manija Nurullo qizi

Independent researcher of Termez University of Economics and
Service

АНАЛИЗ МАТЕРИАЛЬНО-БЫТОВОЙ ЛЕКСИКОНЫ ПО РАЙОНАМ САРИАСИЯ

Мухаммадиева Манижа Нурулло кизи

Независимый исследователь Термезского университета
экономики и сервиса

Annotatsiya: Ushbu maqolada areal lingvistik tadqiqotlar,

Sariosiyo shevalarida ijtimoiy-maishiy leksikaning berilishi, Alisher Navoiy asarlarida davrga xos ayrim o'zlashgan kiyim-kechak leksemalari tadqiq etildi, misollar orqali izohlandi.

Kalit so'zlar: areal lingvistik tadqiqotlar, leksema, Alisher Navoiy, kiyim-kechak, moddiy-maishiy leksika.

Annotation: In this article, areal linguistic research, the provision of social and everyday vocabulary in the Sario dialects, and some assigned clothing lexemes characteristic of this period in the work of Alisher Navoi are studied and explained with examples.

Keywords: areal linguistic studies, lexeme, Alisher Navoi, clothes, material-household lexicon.

Аннотация: В данной статье изучены и объяснены на примерах ареальные лингвистические исследования, обеспечение общественно-бытовой лексики в сариосских диалектах, некоторые присвоенные лексемы одежды, характерные для данного периода в творчестве Алишера Навои.

Ключевые слова: территориальные лингвистические исследования, лексема, Алишер Навои, одежда, материально-бытовая лексика.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Mustaqillik yillarida o'zbek dialektologiyasining deyarli barcha sohalari bo'yicha tadqiqotlar bajarilgan bo'lsa-da, o'zbek shevalari va lahjalarining areal tarqalishi yetarli darajada o'rganilmagan. Xususan Surxon vohasining Sariosiyo tumani o'zbek shevalarining areal tarqalishiga ham tegishlidir. Bugungi kunda milliy tilimiz va shevalarimizning tarixiy va zamonaviy ko'rinishlarini qiyoslash, ularni nozik farqlarigacha aniqlab, lingvistik atlaslarni yaratish hamon o'z dolzarbligini saqlab qolmoqda [3].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Hozirgi o'zbek adabiy tilida maishiy leksika muayyan darajada qiyosiy-tarixiy,

leksik-semantik jihatdan alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilgan. L.X.G'afurov tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o'zbek tilining maishiy leksikasi ilk bor "oshxona buyumlari nomlari", "ko'rpa-to'shak nomlari", "gigiyenaga oid buyumlar nomlari", "uy jihozlari nomlari", "uy-joy qurilishi nomlari", "yoritish uskunalari nomlari", "isitish va sovutish qurilmalari nomlari", "aloqa va xabar anjomlari nomlari", "xo'jalik asboblari nomlari" singari leksik-semantik guruhlariga ajratilib, tahlil qilingan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION)

Areal lingvistik tadqiqotlarning qiziqarli tomoni shundaki, unda bir tilda so'zlashuvchi xalqlar leksikasi turli hududlarda turlicha qo'llaniladi. Surxondaryo vohasi ham ana shunday juda keng

+998 99 131 51 93

E-mail:

manija.muhammadiyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-6805-9355>

leksik qatlamga ega bo'lgan hududlardan biri hisoblanadi. Sariosiyoliklar nutqida qo'llaniluvchi maishiy leksikani ifodalovchi birliklar respublikamizning boshqa hududlarida yashovchilar leksikasidan ancha farqlanadi. Misol uchun: *uy-ro'zg'or buyumlari*: ko'rpacha – girdixona - yakandoz, bolish – bolisht – yostiq - astiq, tuzdon – bidon - namakdon, badya - sopol idish, sixak - qirg'ich; *kiyim-kechak*: do'ppi - toqqi, belbog' - chorsu, nimcha - gupicha, yaktak - jelak; *taqinchoq va zeb-ziynat nomlari*: sirg'a - zirak; *oziq-ovqat nomlari*: qatiq – chakki – suzma - jirg'ot, ayron – cholob - chalop, beshbarmoq - to'ppa - ko'lova, qatlama - qalama, durda - durdak; *qishloq xo'jaligi buyumlari*: bichqi - arra, chelak - satil kabi dialektal leksemalar Surxondaryoning mahalla va qishloqlarida yashovchi o'zbeklarning nutqiga xos. Bu so'zlarning ba'zilarida (tuzdon-namakdon, bolish-bolisht, do'ppi-toqqi, nimcha-gupicha, beshbarmoq-ko'lova) tojik tilining ta'siri sezilsa, ba'zilar (chalop - chalop, qatlama - qalama, yostiq - astiq) fonetik farqlar asosida shakllangan.

Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumani o'zbeklarining tilidagi uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini tahlil qilish, o'zbek umumxalq tili doirasidagi o'rni va mavqeini aniqlash, uning adabiy tildagi variantlariga munosabati yoki faqat dialektal variantlarini tadqiq etish – bu nomlarning o'zbek tili leksik sistemasidagi o'rnini aniqlashga katta yordam beradi. O'rganilayotgan hudud o'zbek shevalaridagi xo'jalikka oid uy-ro'zg'or buyumlari o'zining xilmaxilligi bilan ajralib turadi: Masalan, *so'zan, ignayina, tavar-tabar, bel, belcha, ketmon, chovidish, ketmoncha, qaychi, bigiz, qayroq, urchuq, o'ymoq, angisht o'rmak, o'roq-dost, bolta, shoxa, chaykun, kelchak tosh, chovgum, zog'no'l* kabilarni kiritish mumkin.

Yuqoridagi keltirilgan xo'jalikka oid uy-ro'zg'or buyumlari nomlarini quyudagi guruhlariga bo'lib o'rganamiz:

1. Mehnat qurollari nomlari;
2. Tikish-bichishda foydalanadigan uy-ro'zg'or buyumlari nomlari;
3. Xo'jalikka oid har xil turdagi ro'zg'or buyumlari nomlari.

Sariosiyo o'zbek shevalarida qo'llaniladigan xo'jalikka oid uy-ro'zg'or buyumlari nomlari o'ziga xos amaliy ahamiyatga ega.

a) inson tug'ilishi bilan bog'liq so'zlar.

Ma'lumki, insonni kamol toptirish, uning go'daklik chog'laridanoq boshlanadi, har bir xalq o'z odati bo'yicha bola tug'ilishi bilan oq turli-tuman rasm-rusumlarni o'tkazadi. Folklorshunos O.Safarovning yozishicha “Doya, enagalar va kinachilar ishtirokida chaqaloq suvga cho'miltirayotganda, birinchi marta beshikka solishda, ilk bor tishi chiqqanda, birinchi soch oldirishda, birinchi qadam tashlaganda, ilk bor tirnog'ini olganda o'ziga xos marosimlar o'tkaziladi”. [4]

Bu marosimlarning o'tkazilishi turli hududlarda turli xil nomlansa ham leksik-semantik jihatdan bitta umumiylikka ega. Misol uchun Surxondaryo viloyatining Sariosiyo tumanida ham *kindik kesish, yeti chilla, yigirma chilla, qirq chilla, beshikka solish* kabi etnografik atamalar hozirda ham aktiv qo'llanadi.

b) **xo'jalik va ro'zg'or asboblarini ifodalovchi so'zlar.** Sariosiyo xalq shevalaridagi o'ziga xoslik sheva vakillari nutqida barcha sohalarda uchraydi. Sariosiyo o'zbek shevalarida uchraydigan xo'jalik va ro'zg'or asboblarini ifodalaydigan etnografik birliklarining ko'pchiligida boshqa o'zbek shevalarida bo'lgani kabi umumiylik ham mavjud.

Bular: *xig* – echki terisidan tayyorlangan ro'rg'or buyumi bo'lib, undan asosan chuchuk qatiqni zardobidan ajratib olish maqsadida ishlatiladi. *O'xloq, kafkir (qirg'ich* – Sariosiyo tumanidagi Dashnobod qishlog'idagi varianti), *nonpar (chekich* – Dashnobod shevasida), *rafida, surpa, siyxak* kabi. Bu etnografik birliklar barcha o'zbek shevalari uchun mushtarak bo'lib, deyarli hammasida bir xil leksik-semantik xususiyatga ega. **NATIJARLAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS).** Ro'zg'or asboblarini ifodalovchi terminlarning yana bir xususiyati shuki, ularning ba'zilar umuman, boshqacha ko'rinishga ega, ammo har xil nomlansa ham, leksik-semantik va grammatik jihatdan bir xil tushunchani bildiradi. Masalan, *lalicha-tarelka, la'li-lagan, supra-surpa, jo'va-o'xlovcha* kabi. Bu guruhda uyni tozalashda, kiyimlarni yuvishda va boshqa narsalarda foydalaniladigan xo'jalikka oid har xil turdagi buyum nomlarini kiritdik. Masalan, *supurgi (shipirtqi, shibirtki)* – uyni supirish-sidirish, tozalash uchun tariq, *makkasupurgi* – hovlini supirishga ishlatiladigan ro'zg'or buyumi.

D) *kiyim-kechakni ifodalovchi so'zlar.* Har bir xalqning urf-odatiga xos va mos keladigan milliy

kiyimlari mavjuddir. Kiyim-bosh aslida insonning hayotiy zarurati natijasida shakllangan. Milliy kiyimlarning har bir xalqda o'ziga xos belgilari bilan ajralib turishi ularning urf-odatlariga bog'liqligidan tashqari dini va shu yerning iqlim sharoitiga ham bog'liqdir. Har bir bosh kiyimi, ustki kiyimning o'ziga xos belgilari va kiyish davri bor.

Lachak – xotin-qizlarning bosh kiyimi [1]. Lachak eng asosiy bosh kiyimlardan biridir. Uni ayollar farzandli bo'lgach, kiyib yurishgan. "Burhoni qote" dagi ma'lumotlarga ko'ra, qadimda lachak javohir va durlar bilan bezatilgan holda ham o'ralgan. Tadqiqotchilarning fikricha, lachak so'zining etimologiyasi ochiq yalang (qat) ma'nosidagi luch so'ziga borib taqaladi. O'zbek tilidagi kiyim-kechaklar borasida maxsus tadqiqot ishi olib borgan M. Asomiddinova arab tilidan o'zlashgan kiyim-kechak nomlarini o'zbek tilida tutgan mavqeiga ko'ra ikki qismga ajratadi:

a) eski o'zbek tiliga xos, hozirda faqat sahna kiyimiga aylangan, tarixiy voqelikni yoritgan badiiy, tarixiy, yozma adabiyotlarda uchraydigan nomlar.

b) eski o'zbek tilida uchrovchi va hozirgi o'zbek tilida keng qo'llanuvchi nomlar: **astar**, **libos**, **lozim**, **baxmal** kabilar. [2]

Bugungi kunda tilimizda faol qo'llanadigan va barcha uchun tushunarli **libos** so'zi arabchadan o'zlashgan bo'lib, umuman kiyim ma'nosini bildiradi.

Xil'at – o'tmishda ham xuddi hozirgi vaqtda bo'lgani kabi erkak va ayollarga xos kiyim turi hisoblanadi. Bir oz fonetik o'zgarishga uchragan bu so'z endilikda xalat shaklida qo'llanmoqda.

Xalat – o'zi ham, yengi ham uzun va keng bo'lgan, tugma o'rniga belbog' qo'llanadigan ustki kiyim (asosan xotin-qizlar, ba'zan erkaklar ham kiyadi). Sariosiyo tumani o'zbek shevalarida qo'llanilgan kiyim-kechak nomlariga quyidagilarni keltirish mumkin: **yaktak**, **jelak**, **surp yaktak**, **cho'ntak**, **do'ppi**, **toqi**, **qalpoqcha**, **qo'lqop**, **ishtonbog'**, **ishtonpocha**, **ro'mol**, **eng**, **salloti shim**, **quroq**, **maxsi**, **namat**, **beqasam to'n**, **chapon**, **kallapo'sh**, **farangi**, **sara**, **nimcha**, **gupicha**, kabilar.

e) **oziq-ovqat nomlarini ifodalovchi so'zlar**: Har bir hududning o'ziga xos oziq-ovqat nomlari mavjud. Maqolamizda Sariosiyo tumanining quyidagi oziq-ovqat nomlarini misol qilib keltirishimiz mumkin.

Sirdona – undan tayyorlanadigan mahsulot, u asosan yog' bilan qaymoq aralashmasiga

pishiriladi.

Qaymoq atola – Sariosiyo tumanining tojik mahallalari orasida ko'p tayyorlanadigan ovqat turi. U barra qaymoqdan qilinadi.

Kadu, **moygi**, **moshkichiri**, **moshova**, **suyuq**, **durdak**, **kulo'pto'ppa**, **ko'lova**, **fatir**, **xonim**, **qalama**, **cholob**, **nonjo'shak**, **shirbirinj**, **kartoshkaobak va boshqalar**. Sheva leksikasini kuzatish shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti aholining integratsiyasi a globallashuv an'analari rivojlanib bormoqda. Shuning natijasida ko'pgina tushuncha va predmetlarni ifodalovchi so'zlar iste'moldan chiqmoqda. Ayni paytda, inson jamiyatda mavjud urf-odat va ijtimoiy udumlar ancha. Shu sababli Surxondaryo shevalari leksikasidagi ijtimoiy qatlam yoki etnografizmlar deb ataluvchi birliklarni muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rnida aytishimiz mumkin boshqa o'zbek shevalari qatori, Sariosiyo shevalari ham qardosh bo'lmagan tillarning ta'siriga uchraganligi ma'lumdir. Shevalar fors-tojik, arab tili ta'siriga bevosita emas, bilvosita uchragan. Fors-tojikcha so'zlar qatlami ijtimoiy leksikasida salmoqli o'rin egallaydi. Shevalardagi fors-tojikcha so'zlarining ko'pchiligi ijtimoiy-maishiy hayot turmush tarzida qo'llaniladigan so'zlardan iboratdir. Bu so'zlar u yoki bu darajada fonetik o'zgarishlarga uchragan holda ishlatiladi. Surxondaryo viloyati Sariosiyo tumanidagi o'zbeklari tilidagi ijtimoiy-maishiy leksikasini tahlil qilish, o'zbek umumxalq tili doirasidagi o'rni va mavqeini aniqlash, uning adabiy tildagi variantlariga munosabati yoki faqat dialektal variantlarini tadqiq etish – bu nomlarning o'zbek tili leksik sistemasidagi o'rnini aniqlashga katta yordam beradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. E.O'rozov. Janubiy Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalari. – Toshkent.: Fan, 1978. – B. 76.
2. M. Asomuddinova. Kiyim-kechak nomlari. – Toshkent.: 1981. –B. 14.
3. N.Murodova. O'zbek tili Navoiy viloyati shevalarining lingvoareal tadqiqi. – T.: Fan, 2006. – B. 220.
4. O. Safarov. Bolalarni erkalovchi xalq qo'shiqlari. – Toshkent.: Fan, 1982. – B. 31.